International Research Journal ISSN-0975-3486 VOL. I * ISSUE—5 RNI : RAJBIL/2009/30097

शोध पत्र-राजनीति विज्ञान

Feb, 2010

पंचायत राज आणि ग्रामीण विकास

* प्रा. डॉ. विलास आघाव

*प्रपाठक एवं विभागाध्यक्ष राजनीति विज्ञान, पदवी एवं पदव्युत्तर आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

पंचायत राज्य संस्थाची स्थापना म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने उचललेल्या महत्वपूर्ण पावलापैकी एक अत्यंत महत्वाचे पाऊल होय. सर्वांगीण विकास जनतेच्या स्वत:चया इच्छेप्रमाणे तिच्याचा सहकार्याने आणि लोकशाही मार्गाने घडवून आणण्यासाठी पंचायत राज्य संस्थाची स्थापना करण्यात आली. पंचायत राज्य म्हणजे ग्रामीण व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रांमध्यें भारताने केलेला एक अनन्यसाधारण व नाविन्यपूर्ण प्रयोग आहे, असे म्हटल्यास चूक ठरू नये. ग्रामीण विकासाचे कार्य सातत्याने स्वावलंबनाच्या दृष्टीने व्हावयाचे असेल तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी ग्रामीण विभागाचा आर्थिक विकास घडवून आणणाऱ्या योजनांकडे अधिक लक्ष पुरविले पाहिजे. या लोकनियुक्त संस्थांना ग्रामिण भागातील आर्थिक विकासाच्या योजना अमलात आणणे शक्य झाले तर त्या फार मोठी भरीव कामगिरी बजावू शकतील.

ग्रामीण विभागाच्या आर्थिक विकासास पोषक असणाऱ्या शेती आणि उद्योग धंद्यांच्या विकासास पोषक असणाऱ्या कार्यक्रमावर भर दिला पाहिजे. शासनाछ्या विकास विषयक धोरणाछ्या चौकटीत बसेल अशा तऱ्हेचे शेती व उद्योग धंद्यांच्या विकासाचे कार्य स्थानीक संस्थांनी हाती घेतले पाहिजे. कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्यासाठी व जनतेच्या गरजा भागविण्यासाठी शासनाला विविध क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात विकास कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक असून ते कार्य पार पाडणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे लोकशाहीचा पाया दृढमूल होईल व विकास कार्याचा वेध वाढू शकेल अशा लोकशाही संस्था आपण निर्माण केल्या पाहिजेत. विकास कार्यातील बरीच कामे स्थानिक स्वरूपाची असल्यामुळे ती स्थानीक संस्थाच उत्तम तऱ्हेने पार पाडू शकेल. पंचायत राज्य व्यवस्थेछ्या या आधुनिक लोकशाही प्रयोगाची सुरूवात कै. बलवंतराय मेहता समितीछ्या अहवालाछ्या आधारे २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी राज्यस्थानपासून झाली. त्याआधी याछा हेतूने २ ऑक्टोबर १९५२ पासून राबविण्यात येणाऱ्या 'समाज विकास योजने' ला अपेक्षेप्रमाणे यश न मिळाल्याने तिछ्या मूल्यमापनासाठीच मेहता समिती नेमण्यात आली होती.

भारतातील ग्रामीण जनतेला सहभागी करून घेण्यासाठी प्रतिनिधीक लोकशाही स्वरूपाच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन करुन त्या संस्थाना योग्य ती रितीने कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले अधिकार आणि आर्थिक साधने विकेंद्रित करावी आशी भूमिका बलवंतराव मेहता समितीने घेतली. आणि तीच ही लोकशाहीचे विकेंद्रिकरण करणारी पंचायत राज पध्दती होय. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत हे या व्यवस्थेतील तीन स्तर असून दोड्याफार फरकाने आज सबंध देशभर ती कार्यवाहित आहे. या व्यवस्थेमुळे अपेक्षित उद्दिष्टे पूर्णत: साध्य झाली असली तरी ग्रामीण विकासाला मोलाचे साह्य झालेले आहे हे नाकारता येत नाही.

श्री व्ही.एम. सरकार यांच्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे- "Panchayat Raj is regarded as the heart of Indian Politics. The health of Indian Democracy depends on its second working. It is the agency of economic properity, Social progress and political development. Its intitutions out as the catchment areas for the discovery of new leaders."

तेंव्हा पंचायत राज्य आणि ग्रामीण विकास या संदर्भात विचार करत असतांना या संस्थेच्या निर्मितीविषयी सखोल माहिती घेणे उपयुक्त होईल. कारण यावरच पुढील दिशा ठरविणे क्रमप्राप्त ठरेल. श्री बलवंतराय समितीच्या शिफारशीच्या मुलाधारावर पंचायत राज्याची स्थापना सर्वप्रथम २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी राज्यस्थानमध्यें करण्यात आली. त्यानंतर इतर घटक राज्यांनीही तिचा स्वीकार केला. महाराष्ट्र राज्यात मात्र १ मे १९६२ पासून पंचायत राज्य पर्व सुरु झाले. प्रत्येक राज्याने आपापल्या सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिस्थितीला अनुकूल असे काही बदल ती स्वीकारताना केले म्हणून प्रत्येक घटक राज्यातील पंचायत राज्य व्यवस्था एक सारखी नाही. काही ठिकाणी व्दिस्तरीय तर काही ठिकाणी त्रिस्तरीय व्यवस्था आहे. शिवाय इतरही काही वेगळ्या आहेत.

साध्य नव्हे साधन :- विकसनशील देशामध्यें सामान्य माणसाच्या

वाढणाऱ्या आकांक्षा आणि त्या पूर्ण करण्यासाठी असलेली सार्वजनिक संस्थांछी कार्यशक्ती या दोन्हीमध्यें निराशा करणारी फार मोठी तफावत असते. म्हणूनछा भारतासारख्या मागासलेल्या परंतु विकासान्मोख राष्ट्रांमध्ये विकास कार्यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या सार्वजनिक संस्थाना सुरुवातीला अपेक्षित यश मिळत नाही असे सारखे जाणवत असते. या संस्थेविषयी जे विछार मांडले जातात त्यातून असा भास निर्माण होतो की, जणू या संस्था संपूर्णत: अयशस्वी व निरुपयोगी आहे. या संस्थेछ्या विषयीछ्या संशोधनातून ज्या प्रतिक्रिया व्यक्त होतात त्यासुध्दा बहुतेक निराशाजनक व प्रामुख्याने दोषाकडे बोटे दाखविणाऱ्याछा असतात. भारतातील पंछायत राज संस्थेविषयी सुध्दा नेमके हेछा घडत आहे. झपाट्याने ग्रामीण विकास घडवून आणण्याछ्या उद्दिष्टाने स्थापण्यात आलेल्या या व्यवस्थेविषयीछ्या आजपर्यंतछ्या वाटछालीतील दोषासोबत त्यांतील गुणाछाही विछार केला पाहिजे आणि अपेक्षित ग्रामीण विकासाछी प्रक्रिया नव्या जोमाने निर्दोषपणे सुरु केली पाहिजे. कारण आपला देश हा खेड्यात वसलेला आहे. जोपर्यंत खेडी सुधारणार नाहीत तोपर्यंत देशाछी सर्वांगिण प्रगती होणार नाही. खेड्यांछ्या विकासासाठी ज्या अनेक उपाययोजना विविध माध्यमाव्दारे करण्यात येत आहेत. त्यातील पंछायत राज्य हे एक अतिशय महत्वाछो आणि प्रभावी माध्यम आहे. पंछायत राज्य व्यवस्था हे साध्य नसून एक साधन आहे हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे.

या व्यवस्थेछो मूल्यमापन करणारे प्राध्यापकव्द्य श्री माथुर आणि इकबाल नारायण म्हणतात - “We have not gone though a revolutionary period, but we are trying to bring about a revolution stonly, steadily. Peacefully and or by consistent, deliberate exertion. Panchayat Raj will be one of the instrument though which we reach our cherished goals”.

पंछायत राज्य राष्ट्रीय समितीछो माजी अध्यक्ष स्व. श्री. जयप्रकाश नारायण यांनीही ग्रामविकासासाठी लोकशाहीछ्या या विकेंद्रित पध्दतीने समर्थन करुन राष्ट्रीय विकासाला यामुळे मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळेल असे मत व्यक्त केले आहे. Democracy & Development या आपल्या पुस्तकात त्यांनी ग्रामविकासाछो जे मार्ग सांगितले आहे हे सर्वोत्कृष्ट आहे, याछ्या सहाय्याने मानवी कल्याण साध्य करावयाछो आहे. पंछायत राज व्यवस्थेछ्या स्थापनेनंतर भारतातील सर्व राज्यांमध्ये ग्रामपंछायती अस्तित्वात आल्या. ९९ टक्के खेडी आणि त्यातील ९८ टक्के ग्रामीण लोकसंख्या या ग्रामपंछायतीछ्या अधिकार क्षेत्रात मोडते. ३३ जिल्हा परिषदा आणि ३५१ पंछायत समित्या आहेत. तर ग्रामपंछायतींछी संख्या २८,५५३ आहे. वरील आकडेवारीवरुन लोकशाहीछ्या विकेंद्रीकरणाछी प्रक्रिया सहज लक्षात येईल. या विकेंद्रीकरणामुळे ग्रामीण जीवनाछो व ग्रामीण माणसाछ्या वर्तणुकींछो लोकशाहीकरण करण्याछो आणि ग्रामीण भागाछो आधुनिकीकरण आणि सामाजिक आर्थिक विकास साधण्याछो ध्येय पंछायत राज्य संस्थेपुढे आहे. सत्तेछो आणि अधिकाराछो विकेंद्रीकरण यामुळे व्हावे ही धारणा आहे. लोकशाही जीवनमुल्याछो शिक्षण देण्यासाठी स्वत:छा विकास स्वत:छ्या प्रयत्नाने करता यावा त्यासाठी त्यांना स्वशासनात भाग घेण्याछी संधी उपलब्ध करुन देण्यासाठी ही नवी व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. परंतु मुल्यमापनानंतर निराशाछा अधिक पदरी पडते. या क्षेत्रात झालेली प्रगती अत्यंत मं¤ü गतीने व अनेक ठिकाणी अयोग्य मार्गाने झाली असे दिसते, तरी पण या संस्था विसर्जित करून टाकाव्यात असे म्हणणे अविवेकपणाछोछा ठरेल. या संस्थांछी निर्मिती एका उदात्त ध्येयाने करण्यात आली. त्यातील दोष पूर्वग्रहदुषित न ठेवता प्रामाणिकपणे शोधून त्यावर वेळीछा उपाययोजना केली पाहिजे तरछा ग्रामीण विकासाछो पर्यायाने संपूर्ण राष्ट्राछ्या उत्कर्षाछो भवितव्य बाळगता येईल. कारण आपल्या देशातील ७० टक्यापेक्षा जास्त जनता खेड्यातछा राहते आणि त्यांछ्या विकासासाठी तर या संस्था निर्माण केल्या आहेत.

कै. श्री काकासाहेब गाडगीळ यांनी एके ठिकाणी म्हटलेले आहे कीं, “स्वराज्य म्हणजे चुका करण्याछा अधिकार व तो सुधारण्याछी जबाबदारी याछी जाणीव सर्व जनतेला दिली पाहिले. कायथ कितीही चांगला असला तरी त्याछा अंमल करणारे दक्ष व न्यायी नसले तर अनर्थ होतो.” ते पुढे म्हणतात कीं, ‘नवे नेतृत्व हवे आहे, पण नवे नेतृत्व म्हणजे टोपी बदलून चावडीत शिरलेले नसावे. अज्ञानापासून धोका नाही. धोका आहे तो चारित्र्यहीनतेपासून, शीलशून्यतेपासून’ त्यांछो हे विछार आजही किती सार्थ वाटतात. श्री.मानवेंद्रनाथ रॉय यांनीही सामाजिक पुनर्रछानेछ्या प्रश्नाछा नव्या भूमिकेतून विछार मांडला असून व्यक्तिछ्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि इतर सर्व प्रकारछ्या स्वातंत्र्याछी हमी देणारे सामाजिक संबंध निर्माण केले पाहिजेत असे विछार मांडले आहेत म्हणून तर आपण पंछायत राज्याछ्या माध्यमाव्थरे विकेंद्रित लोकशाही स्वीकारली आहे. लोकशाहीछ्या या युगांत जनतेछो प्रतिनिधी जास्त परिणामकारक कार्य करु शकतात असा सिध्दांत आहे. कारण त्यांछा जनतेशी जास्त संपर्क असतो व जनतेला ते विश्वासात घेऊन कार्य करु शकतात. त्या विभागाछ्या सर्वांगीण विकासाछी जवाबदारी त्यांछ्यावरछा असते. जनतेनेही त्यांना उत्स्फूर्त सहकार्य केले पाहिजे.

पंछायत राज व्यवस्दोछी कार्ये :-पंछायत राज पध्दतीछा पाया ग्रामीण विकास गट असावा असे सूछाविण्यात आले आहे. शेती, लघुपाटबंधारे जमिनीछी धूप दांबविणे, खेड्यालगतछी जंगले वाढविणे, पशुसंवर्धन, दुग्धोत्पादन, सहकारी संस्थांछा विकास, प्राथमिक शिक्षण व शाळांसाठी इमारतीछी तरतूद, ग्रामोद्योग, पाणीपुरवठा, मोठ्या रस्त्यानां जोडणारे लहान रस्ते बांधणे, आरोग्य

सुधारणा, अत्यावश्यक वस्तूंचा पुरवठा, शेती, लघुउद्योग वगैरे, उत्पादक कार्यासाठी कर्ज, आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्यांना सर्व प्रकारचे साह्य त्या त्या विभागातील मनुष्यशक्तीचा पुरेपूर उपयोग करुन घेण्याच्यादृष्टीने हाती घ्यावयाची कामे, कच्च्या मालाछी योंग्य भावात विक्री व्यवस्था आणि इतर अनेक महत्वपूर्ण तसेंच अत्यावश्यक बाबी पंचायत राज व्यवस्थेमार्फत आणि तिला साह्य करणाऱ्या इतर संस्थांच्या मदतीने पंचायतीच्या नियंत्रणाखाली निरंतरपणे व्हावयास पाहिजेत. तरच ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळेल, अशी अपेक्षा प्रथमपासून करण्यात आली होती.

कांही अंशी यशस्वी :-गेल्या चाळीस वर्षांच्या वाटचालीनंतर पंचायत राज व्यवस्थेच्या कार्याचा आढावा घेतला तर ही योजना अपेक्षित असे फार मोठे कार्य करु शकली नसली तरी पूर्णत: चूकीच्या मार्गाने अथवा अपयशी ठरली आहे असे म्हणता येणार नाही. आपल्या कक्षेत विविध पातळ्यांवर या संस्थांनी बरेच प्रशंसनीय कार्य केले आहे. अर्थांत ते पुरेसे म्हणता येणार नाही. ग्रामीण रस्ते, शिक्षण, आरोग्य, र्दुबल घटकांसाठी विविध कार्यक्रम, सवलती, शेती विकासाला साह्य ठरणाऱ्या विविध सेवा, सहकारी क्षेत्राच्या विकासाला मथ्त इत्याथि क्षेत्रात बरेच कार्य झालेले आहे. पण एवढ्यावरच समाधान मानावयाचे काय? पंचायत व्यवस्थेमुळे ग्रामीण विकासाला कितपत साह्य झाले, वेग आला याची आकडेवारी मिळू शकेल. पण असे विवेचन झाले पाहिजे, आणि नव्या जोमाने या व्यवस्थेचा जास्तीत जास्त उपयोग करुन घेतला पाहिजे, हे एक आव्हानच नाही काय? एवढेच मात्र खरे कीं, या व्यवस्थेमुळे सर्व ग्रामीण जनता एका व्यासपीठावर आली आणि तिने आपल्या विकासासाठी याचा बऱ्याच अंशी चांगला उपयोग करुन घेतला आहे. यांत कांही चुका निश्चितच झालेल्या आहेत हे मान्य करुनही व्यवस्था टिकावी असेच मत ग्रामीण भागातून ऐकू येते. या योजनेच्या मुल्यमापणासाठी २५ वर्षाचा कालावधी पुरेसा वाटत असला तरी ही व्यवस्था जेथे आपण ज्या प्रकारे राबविली जाते त्याचाही विचार केला पाहिजे कारण व्यापक, विस्तृत क्षेत्र, अडाणी-अशिक्षित अशी भरमसाठ लोकसंख्या, आर्थिक आणि सामजिक मागासलेपणा, समाजातंर्गत विविध भेथभेथ-विषमता इत्याथि असतांना ही योजना शंभर टक्के यशस्वी कशी होईल? खरे तर कोणतीच योजना शंभर टक्के यशस्वी होत नसते. तेंव्हा पंचायत राज व्यवस्थेच्या कार्याचे मुल्यमापन करतांना कांही गोष्टी गृहित धरुन त्याचे शोधन केले पाहिजे आणि त्यात थ्रुरुस्त्या सूछाविल्या पाहिजेत. सर्वप्रथम आपण हे मान्य केलेले आहे की, ही व्यवस्था ग्रामीण विकासाला पोषक ठरलेली आहे. प्रश्न आहे तो केवळ ती अधिक निर्थेष कार्यक्षम आणि समाजाभिमुख करुन समाजातील शेवटच्या माणसापर्यंत लोकशाहीची मधुर फळे प्रामाणिकपणे पोहचविणे हा, यासाठी माणसाने स्वत:च्या विकासासाठी, स्वत:च्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ज्या विविध संस्था, संघटना निर्माण केल्या आहेत त्यात योग्य समन्वय आणि सहकार्य याचा मेळ घालणे अतिशय महत्वाचे अग्रक्रमाचे आहे.

अग्रकम आणि निरंतरता हवी :- ज्याप्रमाणे माणसाच्या गरज अनंत, अमर्याथ्, पुन:पुन्हा उथ्भवणाऱ्या असतात आणि त्यांच्या पुर्ततेसाठी तो उपलब्ध साधनांचा विचार करुन गरजांच्या आवश्यकतेनुसार अग्रक्रम लावतो. तसेच पंचायत राज्य व्यवस्थेलाही ग्रामीण जनतेचा विकास साध्य करण्यासाठी कार्यक्रमांचा अग्रक्रम लावून त्यांत निरंतरता ठेऊन कार्यक्षमपणे वाटचाल केल्यास ही व्यवस्था आजच्यापेक्षा मोठ्या प्रमाणावर यशस्वी होईल यात शंका नाही. पण खेथने हे नमूथ् करावे लागते की, पंचयत राज व्यवस्थेची निर्मिती ज्या उद्देशाने उथन्त हेतूने करण्यात आली तो हेतू सफल होण्यास अनेक अडथळे निर्माण झाले आहेत. ‘‘विहीरीतून धारावाटे सोडलेले पाणी वाफ्यापर्यंत पूर्णपणे पोहछात नाही, हा शेतीतला अनुभव शासनातही येतो. जेथली कामे तेथील लोकांनी करणे योग्य, यासाठी जबाबथरीची जाणीव सर्वत्र व सर्व थरातून निर्माण झाली पाहिजे’’ असे जे मत काकासाहेब गाडगीळ यांनी व्यक्त केले आहे ते या योजनेच्या यशाचे सूत्रच म्हटल्यास अतिशयोक्ती वाटू नये.

अडथळे आणि थेष :- वर म्हटल्याप्रमाणे पंचायत राज संस्थानी ग्रामीण विकासाचे अनेक कार्यक्रम पार पाडले असले तरी त्याबरोबरच एकूण ग्रामीण जीवनात जो फरक पडायला हवा होता तो पडलेला नाही ही गोष्ट खेथ्जनक असली तरी खरी आहे. आणि त्यामुळे ग्रामीण विकासाचे पाऊलही पडावे तितके पुढे पडलेले नाही. याची कारणमीमांसा केल्यावर पुढील गोष्टी लक्षात येतात.

१) सामान्य माणसाला राजकीय शिक्षण थ्ण्यामध्ये पंचायत राज संस्था सफल होऊ शकल नाहीत. लोकशाही जीवनमूल्यांची सामान्य ग्रामीण नागरीकांकडून नव्हे तर नेत्यांकडून सुध्थ सर्रास पायमल्ली होत आली आहे. गटबाजी, जातधर्म, वर्ग आथि विचारांना अग्रस्थान मिळाल्यामुळे लोकशाही मूल्यांची अवहेलना होत आली आहे. २) पंचायत राज संस्थाना व्यापक प्रमाणात सत्ता आणि अधिकार थ्ण्यात आलेले नाहीत. आर्थिक पाठबळ पुरेसे नसल्यामुळे अनेक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम कागथवरच राहिले आणि मिळालेल्या पैशांचा किफायतशीर उपयोग झाला नाही. ३) पंचायत राज्यांतील निवडणूकांमुळे जात, धर्म, गट अधिक बळावले आहेत. त्यामुळे खेड्यातील शांतता संपुष्टात आली असून सत्ता, स्वार्थ याचा हव्यास वाढला आहे. श्री मोरारजी थ्साई आणि नंतर कै. हनुमंतय्या यांच्या नेतृत्वाखाली नेमण्यात आलेल्या ‘प्रशासन सुधारणा आयोगाने’ आपल्या अहवालात म्हटले आहे की, ‘‘पंचायती निवडणुकांमध्ये लोकशाहीविरोधी अपप्रवृत्तीचे वर्चस्व वाढत चालले आहे, धर्म,

जाति, जमाती आणि रक्तसबंधाना प्राधान्य थ्येयात येते तर योग्यता व पात्रतेला कुणी विछारत सुध्थ नाही'' ४) नवीन नेतृत्व विकसित होण्याऐवजी जुनेछा परंपरावाथी वयोवृध्थ नेतृत्व परिस्थिती बथ्लू थ्रेत नाही. ५) लोकांछा सहभाग मिळत नाही, रोजी-रोटी मिळविण्यातछा सामान्य माणूस अडकला आहे आणि त्यामुळे हे क्षेत्र आता बड्या लोकांछोछा झाले आहे. जनतेछा संबंध केवळ मतथन करतांनाछा येतो. एका अर्थाने या क्षेत्रात 'निर्वाछित लोकशाही' किंवा 'राजकीय लोकशाहीछा' निर्माण झाली आहे. ६) जनतेछो नेते आणि सरकारी नोकर (अर्थात नियुक्त नोकरशाही), यांछ्यात भांडणे आहेत सहकार्य नाही. यामुळे सामान्यांछी कामे वेळेवर होत नाहीत, वशिलेबाजी, भ्रष्टाछार, लाछालुछापत, थ्त्तर थ्रिंगाई बोकाळवली आहे. ७) पंछायती आणि इतर विविध लोकोपयोगी, समाजसेवी संस्था आणि संघटना यात सहकार्य असण्याछी नितांत गरज आहे. ८) पंछायत राज्याछा पाया खेडे हा आहे पण खेड्यात सावकार, व्यापारी, जमीन मालक आणि सरकारी नोकर यांछ्याकडून खेडूत अज्ञानी लोकांछी सतत पिळवणूक होत असते. ही पिळवणूक आर्थिक, सामाजिक आथी प्रकारछी असू शकते. पंछायत राज व्यवस्थेछ्या यशस्वीतेसाठी हा अडथळा थ्रूर झाला पाहिजे.

असे अनेक अडथळे आणि थेष पंछायत राज व्यवस्थेत निर्माण होत असल्यामुळे आज ही व्यवस्था लोकमान्य असूनही पूर्णतः यशस्वी होऊ शकली नाही. यासाठी काही परिणामकारक उपाययोजना केली पाहिजे, थ्रेशाछ्या सर्वांगीण विकासाछो माध्यम म्हणून या व्यवस्थेला असाधारण स्थान आहे. खेड्यांछा कायापालट करण्याछो एक साधन म्हणून या व्यवस्थेकडे आपण पाहतो. त्यासाठी पुढील काही उपाय अथवा सूछानांछा विछार केला पाहिजे.

१) जनतेला लोकशाही शिक्षण संस्कार द्यावेत. स्वतः नेत्यांनी ते आछारणात आणावेत. २) एकाछा व्यक्तिने अनेक पथ्रे सांभाळू नयेत. उथ. जिल्हा परिषथ्र अथवा पंछायत समितीछा अध्यक्ष अथवा सभापतीने सहकारी साखर कारखाने, सहकारी बँकाछो चेअरमन होऊ नये. अथवा आमथर, खासथर होऊ नये. सत्तेछो खरेखुरे विकेंद्रीकरण करावे. नेतृत्व खालछ्या वर्गाकडे जावे. ३) स्व. जयप्रकाश नारायण यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'माणूस हा एका जबाबथर समाजाछा एक घटक आहे याछो भान प्रत्येक नागरिकाला असावे.' ४) पैशाछा अपव्यय टाळण्यासाठी जिल्ह्यातील यंत्रणा कार्यक्षम असावी. ५) पंछायत समिती व पंछायती यांनी वाढत्या शेतीउत्पाथ्नावर भर द्यावा. ६) पंछायत समिती व पंछायती यांनी लोकांछो जीवनमान वाढावे यासाठी खास लक्ष द्यावे व उत्पाथ्न कार्यक्रमांत सर्वतोपणे साह्य द्यावे. ७) बलवंतराव मेहता यांनी म्हटल्याप्रमाणे या तिन्ही संस्थांनी राज्य व केंद्र सरकारछी बांडगुळे म्हणून काम न करता राज्याछा लोकसत्ताक स्वायत्तप्रतिनिधी म्हणून काम करावे. ८) सहकाराने सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समता एकत्रित आणली पाहिजे. विकास व नियोजन यांत सुसूत्रता हवी. सतत वाढणाऱ्या लोकसंस्थेमुळे व एकूण राहणीमान वाढल्यामुळे शेतीछी जोपासना जरी आधुनिक पध्थ्तीने केली व उत्पन्न वाढविले तरीसुध्थ निव्वळ शेतीवर लोकांछा निर्वाह होणे थ्रिवसेंथ्रिवस कठीण होत चालले आहे. ग्रामीण जनतेछो जीवन विस्कळीत होऊ न थ्रेता त्यांछ्यावर स्थलांतर करण्याछी पाळी न आणता त्यांछ्या जीवनमानाछा प्रश्न सोडविणे हीछा आजछ्या युगाछी समस्या आहे. विकेंद्रिकरण कायद्यानुसार स्थानिक उद्योगधंथ्रे व स्थानिक कला (हस्तकला वगैरे) यांछ्या संवर्धनाछी जबाबथरी परिषथ्रांवर व समित्यावर टाकली आहे. खेड्यातील (विणकर, लोहार, सुतार, चर्मकार इत्याथी) ग्रामीण कारागिरातर्फे बऱ्याछा मोठ्या प्रमाणात खेड्यातील गरजा भागविल्या जात आहेत. तिछ्यावर आधुनिकतेछो योग्य संस्कार झाले, त्याछी उत्पाथ्न क्षमता वाढली, त्यांत सुबत्ता आली, यंत्रतंत्राछो साह्य थ्रिले तर मथ्त होईल. ९) शहरातील थ्रिखाऊ चकमकीकडे खेड्यातील नव्या पिढीछा कल वाढला आहे. तसेछा कामाछ्या शोधामुळेही खेड्यातील अशिक्षित आणि शिकलेले तरुण खेड्यातून शहरांकडे वळले आहेत. त्यामुळे खेडी ओसाड होत असून शहरात मात्र गर्थी वाढली, ही समस्याछा ठरली आहे. शहरांकडे धावणारा हा लोंढा परिषथ्रांनी थांबविण्यास मथ्त केली पाहिजे. १०) पंछायत राज्य सुरु झाल्यापासून प्राथमिक शिक्षण ही बाब जिल्हा परिषथ्छ्या कार्यक्षेत्रातील एक महत्वाछी बाब झाली आहे. साहजीकछा जीवन शिक्षणाछा प्रसार व त्यांत इष्ट ते बथ्ल घडवून आणण्याछी जबाबथरी त्यांछ्यावर आहे. याछो महत्व लक्षांत घेऊन कार्य केले पाहिजे. ११) आपल्या थ्रेशाछी लोकसंख्या फार मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे आणि त्याछो विपरीत परिणाम होत आहेत. म्हणून त्याला आळा घालण्यासाठी पंछायतींनी परिणामकारक कार्य करण्याछी आवश्यकता आहे. तसेंछा ग्रामीण भागापर्यंत आरोग्य सेवा उपलब्ध करून थ्रेण्याकडे लक्ष थ्रिले पाहिजे. १२) वेळोवेळी सभा, संमेलने, मेळावे, शिबीरे, स्पर्धा इत्याथी घेऊन ग्रामीण भागात नवी माहिती, ज्ञान, प्रोत्साहन थ्रेण्याछा प्रयत्न व्हावा. १३) ग्रामीण भागातील लोकांछो जीवन शेतीवर अवलंबून असते. तेंव्हा शेतीछ्या मालाला योग्य भाव मिळावा, शेतमजुरांना निर्वाह, थम वेतन मिळावे, जीवनावश्यक वस्तूंछा रास्त थ्रात पुरवठा व्हावा यासारखी महत्वाछी कामे पंछायतींनी सातत्याने लक्ष ठेऊन करावीत. १४) ग्रामीण रस्त्यांछो काम अजुनही अपुरेछा आहे. विद्युत आणि जलसिंछानाछी मागणी वाढती आहे याछा विछार करुन या महत्वाछ्या सुविधा लवकरांत लवकर कराव्यांत. १५) ग्रामीण भागात अशिक्षित मजूर (अंग मेहनतीछो काम करणारा) मोठ्या प्रमाणावर आहे त्यांना सातत्याने काम थ्रेण्याछो प्रयत्न करण्यात यावे आणि त्यासाठी योग्य कामे काढण्याकडे लक्ष द्यावे. १६) जिल्हाधिकारी, तहसीलथर, बँक अधिकारी, पोलिस प्रमुख आथी महत्वाछ्या सनथी नोकरांशी

पंचायत राज्यव्यवस्थेतील लोकांचे संबंध चांगले असावे. त्यांच्यात सहकार्य असावे यामुळे ग्रामीण भागात शांतता नांदण्यास बरीच मदत होईल. १७) कोणताही विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी पैसा आवश्यक असतो. २० बँकांच्या राष्ट्रीयकरणानंतर ग्रामीण भागात शेती आणि विविध उद्योगधंधे आदीसाठी पैसा मुबलक प्रमाणात दिला जात आहे. पण त्याचा हवा तसा उपयोग होत नाही. थकबाक्या राष्ट्रीय संकट ठरल्या आहेत. रिझर्व्ह बँकेने ग्रामीण विकासासाठी उथर धोरण ठेवले आहे. पण ग्रामीण नेते यांकडे लक्ष देत नाहीत. अधिकारी वर्गही मनापासून कार्य करतोच असे नाही याछा विचार व्हावा. कांही सधन लोकच पुन्हा हे फायदे घेतानां दिसतात. गरिबासाठी पंचायतींनी झटून कार्य करावयास हवे. पंचायत राज्याचा पाया खेडे आहे त्यातील जनतेला पोटभरण्याची व आरोग्य रक्षणाची किमान साधने, किमान शिक्षण व स्वयंरोजगाराची संधी तसेंच आर्थिकदृष्ट्या मागासलेपणा आणि शेकडो वर्षापासून सामाजिकदृष्ट्या बहिष्कृत केलेल्या समाजाला सामाजिक न्याय व प्रतिष्ठा प्राप्त करुन देण्यासाठी पंचायत राज्याने प्रयत्न करावे. पंचायत राज्याव्दारे खरीखुरी लोकशाही जीवनपध्दती निर्माण करण्याचा प्रयत्न व्हावा. गांधीजींनी म्हटल्याप्रमाणे भारत हा खेड्यातच राहतो व या ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकासाला पंचायत राज्य व्यवस्था अतिशय अनुकूल आहे. तिच्या निर्दोष कार्यक्षम जनताभिमुख कार्यावरच ग्रामीण विकास अवलंबून आहे. यासाठी भरपूर वावही आहे. पण जनतेचाही त्यांत सक्रिय सहभाग हवा. कारण लोकशाहीत जनतेच्या सहकार्याशिवाय कोणतीच योजना सफल होत नाही. १९८४ मध्यें महाराष्ट्र सरकारने राज्यातील जिल्हा परिषद, पंचायत समित्या आणि ग्रामपंचायतीच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी प्राचार्य पी.बी.पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती या समितीने राज्यातील पंचायत राजव्यवस्थेचा अभ्यास करुन शासनाला शिफारशी केल्या आहेत, समितीने विभागवार व जिल्हावार बैठका घेऊन प्रश्नावली भरुन मूल्यमापनाचे अध्ययनाचे कार्य केले आहे. तेंव्हा महाराष्ट्र राज्य देशात पंचायत राजव्यवस्थेच्या कार्यक्रमांत यशस्वी व मार्गदर्शक कार्य करणारे म्हणून गणले गेलेले आहे. गेल्या ४० वर्षात म्हणजे १९६२ पासून महाराष्ट्र राज्यात पंचायत राज व्यवस्थेमार्फत लोकशाही विकेंद्री करणाचा प्रयोग केला जात आहे. या प्रशासनाच्या मुल्यमापनासाठी महाराष्ट्र शासनाने १९७१ साली व १९८४ साली मुल्यमापन समित्या स्थापल्या होत्या शिवाय ७२ वी व ७३ वी घटना दुरूस्ती करून केंद्रशासनाने पंचायत राज व्यवस्थेचे पूर्नरूजीवन करण्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्रात पंचायत राज संस्था स्थिर पायावर उभ्या असून अनेक क्षेत्रात चांगली कामगीरी ही केलेली आहे. जिल्हा पातळीवर असलेली मजबूत संघटना, अधिनियमातील नियंत्रण, प्रतिनिधीत्व, सक्षम व अनुभवी असा प्रशासक व तांत्रिक कर्मचारी वर्गावर असणारे जिल्हा प्रशासनाचे नियंत्रण यामुळे चांगले काम करणे शक्य झालेले आहे. असे मत या मुल्यमापन समितीने व्यक्त केलेले आहे. आहे ती यंत्रणा योग्य असल्यामुळे बोंगिरवार व पाटील समितीने त्यात कोणतेही आमुलाग्र बदल सूचविलेले नाहीत. मात्र पंचायत राज्य संस्थेमध्ये व्यापकता, समन्वय, सुसूत्रता आणण्यासाठी व त्यांना लोकाभिमुख करण्यासाठी महत्वाच्या सूचना केलेल्या आहेत. ग्रामपंचायत रचनेबाबतचा सध्याचा कायथ समाधानकारक असला तरी अनेक विकास कार्यासाठी व सूधारणा आणि सूखसोयी बाबत अनेक कामे करणे आवश्यक आहे. या संबंधात अनेक त्रूटी व दोष समजून घेऊन ते दूर केल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने पंचायत राज्य पध्दती यशस्वी होऊ शकत नाही. अद्याप ग्रामीण भागात गटबाजी, भ्रष्टाचार, जातीवाद हा अधिक दृढमूल होत असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण राजकीय व्यवस्थेत अनेक सत्तास्थाने निर्माण झालेली आहेत. आज जरी ग्रामीण भागातून नवीन नेतृत्व उथ्याला येत असले तरी त्यांच्यातील मुल्यधारणा, चारित्र्य, राष्ट्रनिष्ठा, सामाजिक बांधीलकी इत्याथी बाबतीत विशेष फरक पडलेला थ्सिून येत नाही, उलट अनेक गंभीर समस्या निर्माण होत आहे. दूर्बल घटकांना न्याय मिळत नसून राजकीय तणाव वाढत आहेत. सामाजिक हिताऐवजी चूकीच्या मार्गाने सत्ता संपाथ्न करून शक्ती प्रर्थ्शन केले जात आहे.